

Братерська-Дронь М.Т. ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ: МОРАЛЬНІСНИЙ АСПЕКТ НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ

Філософсько-етична проблема моральнісного аспекту наукової творчості є одним із концептуальних питань стратегії подальшого розвитку нашої цивілізації. Прогрес науки, є свого роду каталізатором, який виявляє як переваги, так і вади сучасного суспільства. Вся історія ХХ ст. свідчить, як легко досягнення людського генію можна перетворити на руйнівну силу, що ставить під загрозу існування всього людства.

Зацікавленість цією проблемою почала виявлятися вже на початку ХІХ ст. Цікавим є той факт, що вперше це питання набуло актуальності в мистецтві. 1818 року виходить відомий роман М. Шеллі “Франкенштейн, або Сучасний Прометей”, який започаткував тему моральнісної відповідальності вченого за долю свого відкриття. 1886 року друкується невеличка психологічна повість “Дивна історія доктора Джекіла та містера Хайда”, автору якого Р.-Л. Стівенсону вдалося показати тонку, а часом ілюзорну межу, що відокремлює творчі та руйнівні тенденції наукового пошуку.

Наприкінці ХІХ ст. до цієї проблеми починають звертатися вчені. Зокрема, І. Мечніков пише ряд праць: “Закон життя”, “Наука та моральнісність”, в яких ставить питання про взаємовплив науки та етики. “Хоча вже і сучасні знання дозволяють започаткувати засади раціональної моральнісності, та ми маємо право припускати, що із подальшим розвитком науки правила моральнісної поведінки будуть все більше й більше вдосконалюватися” [1, 542]. Зауважимо, що роздуми науковця носили досить загальний характер, проте проблема набула визначеності.

З особливою гостротою ця проблема постає із початком воєнних дій першої світової війни. Моральнісний аспект наукового процесу набуває своєї актуальності відповідно до руйнівних наслідків наукового генія людства.

Необхідно підкреслити, суттєву різницю між моральнісним і моральним аспектами наукового процесу, які можуть співпадати або суперечити один одному. Наприклад, офіційна мораль американського суспільства виправдовувала застосування ядерної бомби в 1945 році. Мораль радянської держави підтримувала ядерні випробування наприкінці 40-х рр. Як не парадоксально, але свого роду “етика водневої бомби” в решті решт, допомогла запобігти третьої світової війни. Проте, вчені, які були задіяні у розробці зброї масового знищення, мали свою особисту моральнісну позицію.

У відомій роботі “Наукова думка як планетарне явище” (1934-1938), В.Вернадський підкреслюючи визначальну роль науки у сучасному культурному процесі, зауважував, що кордони принципів нової свідомості людства повинні закладатися новою етикою, невід’ємно пов’язаною із науковою творчістю.

Вже напередодні другої світової війни все частіше лунала думка, що наука повинна знаходитися під контролем якщо не моральнісних установ людини, то принаймні моральних законів людського співіснування.

Таким чином, етика має виконувати роль своєрідних берегів, які запобігають розтіканню людської діяльності, утримуючи її в межах гуманістичних уявлень. Мова тут йдеться, як про особисту етику вчених, етику професійних стосунків, так і про етику соціальної відповідальності, без яких суспільство не може забезпечити собі стабільність і перспективу розвитку.

Водночас, існувала і продовжує існувати досить поширена точка зору щодо нейтральності та автономності науки, щодо її так званої “чистоти”. Англійський вчений і письменник Ч. Сноу, згадуючи про свою роботу в Кембріджі у 20-30-х рр., зазначав: “Більш за все ми пишалися тим, що наша наукова діяльність ні за яких розумних обставин не може мати практичного змісту. Чим голосніше це вдавалося проголосити, тим величніше ми поводитися” [2, 170].

Така позиція була обумовлена насамперед бурхливою професіоналізацією наукових галузей. У до-професійній науці вчений вважав, що має право висловлюватися по широкому колу питань, активно втручаючись у всі сфери соціального життя. У період активного розгалуження наукових знань, спеціалізації, система загальних цінностей на деякий час начебто втратила для науковців свою актуальність і відійшла на другий план.

Особливо цей процес зачепив Західну Європу й Північну Америку. Прозріння там наступило лише наприкінці 30-х – 40-х рр., із відкриттям нейтрона, створенням перших атомних прискорювачів і розчеплення атома урану. Останнє відкриття, яке сталося у 1938 році співпало з ускладненням загальносвітової політичної ситуації, а саме початком другої світової війни у 1939 році.

Зазначимо, що вітчизняні вчені набагато раніше своїх західних колег, звернули увагу на важливість гуманізації процесу наукової творчості. Іще 1915 року один з авторів ноосферної теорії український вчений В. Вернадський у статті “Війна і прогрес науки”, передбачаючи негативні наслідки “чистих наукових знань”, висунув дещо наївну пропозицію про забезпечення безпеки негативних для людства винаходів науки засобами самої науки. 1923 року він підтримує ідею створення світової організації вчених – “Європейського Розумового Союзу” без політичних або релігійних ознак. А в 30-х роках вчений активно пропагує створення “інтернаціоналу вчених”, який би займався забезпеченням моральнісної відповідальності науковців за використання їхніх відкриттів і наукових розробок, котрі створюючи загрозу для людства, суперечать ідеї ноосфери.

Точку зору Вернадського поділяв також й інший відомий вчений К.Цюлковський, котрий у бесідах зі своїм другом і учнем О. Чижевським неодноразово наголошував, що людина, яка присвятила своє життя розробці засобів масового знищення людства, не має права вважати себе вченим. Особливу занепокоєність у нього викликала перспектива використання відкриття в галузі ядерної фізики Альберта Ейнштейна. У 20-х роках, задовго до Хіросіми та Нагасакі, Цюлковський застерігав, що як тільки фізики розложать атом, всі ми постановимо перед питанням – “бути чи не бути” Та, якщо Шекспір вклав це риторичне питання в

уста Гамлета, невдовзі питання "бути людині чи не бути?" – буде вирішувати все людство. І якщо природній кінець Космосу можливо прогнозувати через невизначений час, то штучний кінець світу, можливо, не за горами.

На початку 30-х рр. К. Цюлковський та О. Чижевський здійснюють спробу на державному рівні поставити наукову та художню творчість у залежність від морально-етичних норм співіснування. Вони розробляють "Проект закону про карну відповідальність при укладанні відгуків на наукові, технічні, літературні та інші праці", який лишився нездійсненим.

Вчені неодноразово загострювали увагу саме на особистій відповідальності науковця за долю свого відкриття. Адже всі "батьки" ядерної бомби прекрасно усвідомлювали до яких наслідків можуть привести їхні дослідження.

Е. Фермі, називаючи термоядерну зброю "зловісним явищем, надзвичайно небезпечним для всього людства", водночас присвятив їй розробці декілька років наполегливої праці. Н. Бор виступив із статтею "Виклик цивілізації", в якій зокрема писав: "Жахливі засоби руйнування, які потрапили до влади людини, будуть представляти смертельну загрозу для цивілізації, якщо тільки із часом не буде досягнено загальної домовленості про відповідні заходи запобігання кожного невинуватого використання нового джерела енергії" [2, с. 190]. Проте стаття була надрукована лише по гарячих слідах атомних бомбардувань у серпні 1945 року.

Р. Оппенгеймер виступив наприкінці 40-х рр. проти розробки водневої бомби, проте залишився в історії, як "батько" атомної зброї.

А. Ейнштейн у статті "Пам'яті Марії Кюрі" не без морального пафосу зауважував: "Моральні якості видатної особистості мають, можливо, більше значення для сучасного покоління й всієї ходи історії, ніж суто інтелектуальні достоїнства. Останні залежать від шляхетності характеру у значно більшій мірі, ніж це прийнято вважати" [3, 116]. Але супроти ядерної зброї вчений почав активно виступати таки після трагічних подій в Японії. 1955 року, напередодні своєї смерті, Ейнштейн підписав разом із іншими вченими так званий Маніфест Ейнштейна – Рассела, який поклав початок широко відомому нині Пагоушському руху за мир і роззброєння.

Проте, розмірковуючи над працями А. Ейнштейна, які відкривали шлях до отримання найпотужнішого виду енергії, К. Цюлковський неодноразово згадував такі імена, як: М. Морозов, П. Лебедев, П. Ланжевен, Х.-А. Лоренц, Ж.-А. Пуанкаре. Ці вчені також працювали над ідеєю еквівалентності енергії та маси, проте всім їм на думку Цюлковського, вистачило "гуманності поглядів" і "шляхетності духу", щоб своєчасно відійти від небезпечних розробок.

Зрозуміло, що рух наукової думки неможливо зупинити штучно, принаймні на довгий час. Хто візьме на себе відповідальність у визначенні небезпечних меж наукового пошуку? І як бути з хоча б з такими поняттями, як науковий інтерес, дослідницький азарт? Як влучно зауважив Р. Оппенгеймер: "Коли ви бачите щось технічно апетитне, ви кидаєтесь уперед і робите це, а сперечатися про те, що з цим робити, починаєте вже після того, як досягнете технічного успіху" [4, 60.]

Водночас, питання співвідношення: етики вченого – етики професійної галузі – етики соціальної відповідальності, має об'єктивний характер. В ідеалі всі ці складові повинні бути аспектами однієї проблеми – моральної позиції та вибору людини. Говорити про етику науки взагалі, як окремих регіон етики, сьогодні можна досить умовно. Адже сучасна наука являє собою сферу діяльності людини, де кожна галузь (генетика, ядерна фізика, зоологія, геологія, космологія, уфологія і т.д.) має свій об'єкт дослідження. Отже, кожна наука має специфічні проявлення у сфері етичних відносин. З іншого боку, дуже складно визначити межу між гуманним і антигуманним використанням наукових відкриттів в межах окремої науки, особливо якщо це стосується майбутнього.

Сьогодні досить поширеною і не безпідставною є думка, що наука сама по собі етично нейтральна, а антигуманними може бути її використання певними соціальними силами. Трагічна історія ХХ ст. показала, що за злочини проти людства були притягнуті до карної відповідальності лише політики та військові, і жоден із науковців, які їм сприяли. Тому слід говорити скоріше про етику вченого, його громадянську та моральнісну позицію.

На підтвердження цієї думки можна навести знаковий випадок, який мав місце у Сполучених Штатах Америки наприкінці 40-х рр. Р. Оппенгеймер, який власноручно від імені четвірки нобелівських лауреатів підписав 16 квітня 1945 року рекомендацію керівництву країни про застосування атомної зброї проти Японії, раптово виступив проти подальшої розробки водневої бомби. Свою позицію вчений мотивував двома причинами – моральною неприйнятністю нового виду зброї масового знищення, і технічною неможливістю її здійснення. Оponentом Оппенгеймера виступив творець водневої бомби Е. Теллер, який на початку 50-х рр. закликав до найшвидшої реалізації проекту, а також до усунення Оппенгеймера від цієї справи.

Нагадаємо, що події розгорнулися за часів наростаючого загострення стосунків між Сходом і Заходом, періоду так званої "холодної війни" та "охоти на відьм". Уряд США, який мав чітко окреслені стратегічні плани, позбавив у 1954 році Оппенгеймера допуску до секретних справ, хоча за ним зберігли посаду директора одного з провідних інститутів, де в цей час працював А. Ейнштейн. Проте, більша частина американської наукової громади розцінила вчинок Тейллора, як неприпустиме порушення етичних норм і піддала його бойкоту. А суспільна організація "Вчені та інженери за соціальну та політичну дію" (утворена 1969 року) присудила Теллеру премію вченого-маньяка доктора Стрейнджлава, одного із персонажів фільму С. Кубрика "Доктор Стрейнджлав, або як я навчився не хвилюватися і любити атомну бомбу" (1963), створеному в жанрі сатиричної пародії.

Отже, більшій конкретності проблема набуває, коли мова йдеться про етику соціальної відповідальності, де можуть бути задіяні певні моральні важелі: критика, догана, засудження, моральна ізоляція і т.д.

Проте і в цьому делікатному питанні є свої слабкі сторони, оскільки історична об'єктивізація як правило пов'язана із термінальним фактором розвитку суспільства.

Скоріш за все, проблема може вирішуватися в площині відпрацювання загальних принципів наукової етики, які б охоплювали всі галузі наукових знань і не залежали від соціально-політичної кон'юнктури. На необхідність проголошення пріоритету загально-етичних принципів людства наполягав відомий вчений і правозахисник А. Сахаров, який безпосередньо був причетний до створення водневої бомби у СРСР. Сахаров один з перших на державно-політичному рівні поставив у залежність наукові здобутки від соціальних досягнень суспільства, зокрема громадянських прав і свобод.

Попри всі ідеологічні складності та обмеження, які існували в колишньому СРСР, питання про етичний аспект науки ніколи не знімався із порядку денного. У 1973 році на шпальтах журналу “Вопросы философии” розгорнулася цікава дискусія в рамках “круглого столу” на тему “Наука, етика, гуманізм”, у якій взяли участь відомі радянські науковці та філософи: М.Волькенштейн, В. Енгельгарт, Б. Кедров, М. Лівшиц, Т. Ойзерман, Б.Понтекоров та ін.

Зокрема, обговорювалися такі питання: наука як соціальний інститут та наукова творчість; свобода та відповідальність вчених в сучасному світі; моральні кордони наукового пошуку; наука та цінності; етика наукового пізнання; мета науки: істина чи людина? і т.д.

Під час дискусії, один із засновників молекулярної біології в СРСР В.Енгельгарт зазначив, що як така, наука не створює ніяких етичних цінностей. Вона, працює лише одну цінність – знання, яке систематизує наше уявлення про світ. Оскільки процес пізнання є нескінченим, тоді і знання, як цінність, що створюється наукою, відрізняються від усіх інших цінностей своєю невинною динамікою. Етичні цінності, наголошував він, навпаки, відрізняються незмінністю, постійністю. До речі, і сьогодні така позиція досить поширена серед вчених, які працюють в галузі природознавства і техніки.

Енгельгарту опонував відомий науковець в галузях фізико-хімії та біофізики М. Волькенштейн. Він наполягав на безпосередньому зв'язку науки з етикою, оскільки наукова творчість завжди буде мати справу з провідними категоріями етики - істиною (пошук істини) та гармонією (пошук гармонії).

І хоча наука і не створює етичних цінностей, проте вона приймає активну участь у процесі їхнього формування, адже, світ етичних уявлень не є непорушним чи незмінним, він змінюється відповідно до розвитку людської свідомості, в тому числі науковим уявленням і в цьому процесі безпосередню участь приймає наукова творчість.

З іншого боку, новітні досягнення в галузі кібернетики, генетики, біології, медицини і т.д. постійно випереджають духовний розвиток сучасної людини. Отже, зростає нагальна потреба у регулятивній функції етики в науковому процесі. Попри всю складність і невизначеність цього питання, робляться спроби знайти загальні підходи до його вирішення. Водночас, цей процес сьогодні носить нескоординований, спорадичний характер. Цього можна було б уникнути, заручившись підтримкою “інтегральної етики”, тобто етики, яка б могла бути прийнятною для всіх галузей наукових знань і виконувати роль своєрідних берегів, котрі утримують людську діяльність в межах гуманістичних уявлень.

У цьому аспекті постає низка питань: зокрема, чи може релігія, як один із носіїв моральнісного абсолюту впливати на етичну сторону наукового процесу?; чи можлива взагалі моральнісність без визнання Абсолютно-сущого?; якою мірою вчений може поєднувати науковий підхід до природних явищ із релігійними переконаннями, теологічними поглядами? Адже проблема взаємовідносин науки та релігії залишається однією з найбільш полемічних у сучасній філософії. Зокрема, до неї звернувся один із видатних релігійних діячів нашого часу Його Святість Далай-Лама XIV у своїй книзі “Етика нового тисячоліття”. Він підкреслює, що наука, яка намагається замінити собою релігію, як джерело абсолютного знання, ризикує сама перетворитися на свого рода релігію, її прибічники також підлягають небезпеці сліпої віри у її принципи і нетерпимості до альтернативних поглядів.

Ще на початку ХХ століття ряд філософів ідеалістичного спрямування, зазначаючи морально-етичну невизначеність, а відтак, безперспективність наукового прогресу, наполягали на доцільності безпосереднього контролю над наукою з боку релігійної думки.

Християнство, вважав Л. Карсавін, володіє абсолютною, тобто Божественною істиною та цінністю. Тому і мови не може бути про доведення його наукою. Наука в свою чергу за своєю природою, своїм завданням не абсолютне, а відносне знання і тому сама потребує обґрунтування. Отже, неможливо встановити якимсь рівноправ'ям між релігією та наукою і навіть просто розмежувати їх сфери. Єдиний можливий вихід із цього становища може полягати в тому, щоб “будувати науку на релігійному вченні, виправдовувати й перевіряти її релігійною Істиною. Такий вихід зовсім ще не призводить до зовнішнього підпорядкування науки релігії, характерному для західного середньовіччя...: завдання – в усвідомленні абсолютної й первинної цінності християнства ним самим і у вільному самооцрквленні науки” [5,289].

Схожі думки висловлював С. Франк, який вважав, що наука, пізнаючи виключно внутрішнє взаємовідношення частин світового буття, загальні риси й явища світу, залишаючи у стороні всякі релігійні вірування, неодмінно зустрічається із прямими чи опосередкованими свідченнями божественного початку в світі, які не можуть бути пояснені із мертвих і косних безбожних сил. Людство, наголошував він у статті “Релігія та наука в сучасній свідомості” (1926), живе у особливо відповідальний час, коли відбувається перегляд всіх життєвих понять, що породжені невірним гуманізмом й натуралізмом попередньої доби. В цей час небачений зовнішньому зору прилив творчих релігійних сил опліднює людську думку і підготовлює зростання нової науки, узгодженої із релігійною свідомістю і спроможною на його основі ствердити нове цілісне розуміння життя.

Інший представник ідеалістичного крила російської класичної філософії С. Булгаков вважав, що наука принципово спирається на релігію, а не протистоїть їй. У людства є дві концепції свого ества, зазначав він у роботі “Інтелігенція та релігія” (1909), - або людина є нікчемною істотою, купкою матеріального бруду і тоді не зрозумілі її претензії на розум, науку; або людина є богоподібною істотою, сином вічності, і тоді

можливість пізнання, у тому числі й наукового, пояснюється його духовною природою. Тому гідність науки стверджується саме релігійним вченням про людину, а із усуненням останнього підривається й перше.

Історія наукових знань дійсно знає багато прикладів, коли вчені поєднували релігійність із широтою наукового погляду. Н. Копернік, Д. Бруно,

Г. Галілей, Й. Кеплер, Б. Паскаль, І. Ньютон, Ч. Дарвін і багато інших. Наприклад, один із засновників астрономії сучасного часу Й. Кеплер закликав: “Заклинаю мого читача не забувати про милосердя бога... і разом зі мною славити мудрість і велич творця”. А видатний астроном У. Гершель наголошував: “Чим більше розширяється галузь науки, тим більше з’являється доказів існування Вічного Творчого і Всемогутнього Розуму”.

Проте, в міру того, як науково-технічний прогрес набирив обертів, шляхи науки та релігії розходилися, поширювалася думка про несумісність і навіть шкідливість поєднання релігійного та наукового світоствавлення. Лунали голоси про необхідність вилучення релігії із суспільного життя, що в решті решт і сталося у післяреволюційній Росії. Проте, це аж ніяк не вирішувало проблем самої науки, її гносеологічної функції.

В решті решт, почала формуватися точка зору про недоцільність ізоляції релігійної думки від процесу глобалізації сучасних знань. Стало очевидним, що релігійна творчість (якщо вона є такою) не може збіднити осягнення істини, чи завадити розширенню меж людської свідомості.

Таким чином, одним із наріжних питань філософії ХХ століття стає усвідомлення можливості співіснування і взаємозбагачення наукового та релігійного світоствавлення. У свій час М. Бердяєв зазначав: “не наука нападає на релігію, а погана філософія”. Тому, особливої ваги набуває фактор філософії як науки, що здатна примирити конфлікт двох сфер свідомості людини.

Як правило, дослідники виділяють три ступені релігійного почуття. Первісний, коли це почуття походить від страху перед невідомими законами природи. Більш розвинену, коли релігійне почуття утворює засади моральних норм суспільства. І нарешті, вища ступінь, яка проявляється в індивідуальному ставленні до релігії, яке А. Ейнштейн називав “космічним релігійним почуттям”, “яке не знає ані догм, ані бога”. У даному випадку, слід уточнити, що поняття “бог” застосовується у традиційно-релігійному розумінні. Очевидно, саме остання ступінь релігійного почуття притаманна багатьом вченим, які активно впливають на сучасний науковий процес.

Моральнісний аспект наукової творчості набуває подальшої актуалізації, коли ми розглядаємо науку, як один із чинників процесу глобалізації¹ Наука безпосередньо не пов’язана з національними традиціями, як наприклад мистецтво. Мова наукових знань інтернаціональна, точніше наднаціональна, її критерій до-свід і практика. Наукові відкриття та досягнення, в прямому розумінні, рушають державні кордони, сприяючи максимальній інтеграції людської спільноти: це і єдина коп’ютерна мережа, і глобалізація енергосистем, телефонний та телеграфний зв’язок, і т.ін.

І хоча, процес глобалізації носить об’єктивний характер, з чим неможливо не рахуватись, опоненти цього феномену наводять свої безперечні аргументи. Глобалізація не може починатися із сфер політичної та економічної, як будинок не може зводитися з кровлі. У фундамент повинна бути закладена концептуальна ідея, скерована морально-етичними принципами взаємоповаги, взаємодовіри, взаємодопомоги тощо. Адже, за відсутністю чітких моральнісних орієнтирів, така квазіінтеграція приречена на крах, оскільки прокладає шлях до створення наднаціонального органу, який наділяється правами нехтувати державні інтереси, зневажати суверенітет будь-якого народу і застосовувати силу проти непокірних і слабких.

Отже, наука неопліднена гуманістичними ідеалами, може сприяти утворенню лише потворного інтегрального суспільства, в якому людське життя може втратити свою унікальність та цінність.

“Tantum possumus, quamdiu vivas” (“ми стільки можемо, скільки знаємо”) – казав Ф. Бекон. Проте, вкрай важливо, щоб система наших знань розповсюджувалася і на сферу моральнісних уявлень про світ.

Джерела та література

1. Мечников И. И. Пессимизм и оптимизм. – М., 1989.
2. Фролов И.Т., Юдин Б.Г. Этика науки. –М., 1986.
3. Эйнштейн А. Памяти Марии Кюри // Физика и реальность. – М.,1965.
4. Горелик Г. Две Параллели Между Тремя Перпендикулярами // Знание-сила. – 2001. – № 9.
5. Карсавин Л.П. Апологетический этюд //Путь. Книга I (I-VI). –М.,1992.

¹ Глобалізація (від французького "global"- "загальний") процес інтеграції держав у загальне світове співтовариство